

מחילופי לשון לחילופי משמעות: המחזה 'מלוכת שאול' בתרגומו ליידיש

א. 'מלוכת שאול' בהיסטוריוגרפיה של ספרות ההשכלה

אחד האפיקים הסמויים של ספרות ההשכלה העברית שלא הושם להם לב כראוי היה בתרגומים ובעיבודים ליידיש מתחום הספרות היפה, בעיקר בז'אנרים הסיפוריים שבה – של הרומן העברי והסאטירה בפרוזה ובמידה מצומצמת יותר בשירה. תרגומים אלה לא התיימרו כלל להקפיד על הדביקות בטקסט העברי; הם היו למעשה עיבודים חופשיים בדרגה שונה של נאמנות שלא נעשו בידי המחברים עצמם או בידיעתם. המתרגמים הללו השתדלו להעביר את המסר המשכילי האידיאולוגי של המקור העברי תוך כדי פופולריזציה שלו וסיגולו להרגליהם ולמערכת מושגיהם של נמעניהם קוראי יידיש, אם על דרך ההשמטה והצמצום של החטיבות העיוניות הדיגרסיביות שבו, ואם על דרך של תוספות שונות מכוח עצמם בשירה חרוזה או בפרוזה השוות לכל נפש.

כך זכה לפראפרוזה עממית מעין זו הרומן 'אהבת ציון' של אברהם מאפו, שהגיע לחמישה תרגומים-עיבודים ברמה שונה של זיקה למקור (ורסס: תשמ"ט) וכן הרומן השני שלו, 'עית צבוע', על שני תרגומיו השונים במהותם וביעדס (ורסס: תשנ"ג). תרגומים-עיבודים בשירה ובפרוזה של הסאטירה העברית של יצחק אָרטור 'גלגול נפש' פורסמו על ידי א"מ דיק וא"ב גוטלובר (ורסס, 1994), ועדיין נשאר לפי שעה מקום להתגדר בו בבדיקת התמורות שנתרחשו בתרגום הרומן של פרץ סמולנסקין 'קבורת חמור', ובתרגומי שירתם ליידיש של אד"ם הכהן וי"ל גורדון.

לספרות מתורגמת זו, אשר כלל קוראיה עלה לעתים בהרבה על מספרם של קהל קוראי המקור בעברית, נודע תפקיד חשוב ומשמעותי בהחזרתן וכן ב"הכשרתן" של יצירות הספרות היפה על מסריה המשכיליים. היא לא היתה פרי יוזמתם של המחברים עצמם. אלה היו ברוב המקרים מתרגמים שנשארו שרויים באלמוניותם ואף לא חתמו את שמותיהם בשער היצירה המתורגמת והמעובדת על ידם.

לעומת התפקיד הסמוי שקיימה ספרות מתורגמת זו ליידיש בהחדרת רעיונות וסיסמאות מיסודה של תנועת ההשכלה בצורה השווה לכל נפש, שנקלטו לעתים על ידי קהל הנמענים העממי והמסורתי בעקיפין ובהיסח הדעת מעבר ללהיטותם אחר סיפור המעשה הקיים ביצירות אלה, ניכרת לעתים מצד כמה ממתרגמיה גם

נטייה מכוונת לשוות ליצירות אלה כגרסתן בלשון יידיש צביון של יראת שמים חסודה, שתסתיר את הכוונות והיעדים הרעיוניים של המחברים העברים עצמם, שהטיפו להם בשעתם. כך, למשל, היה דינו של אחד מתרגומי 'אהבת ציון', משנת 1884, שהוא למעשה מעין אנטייתזה יראית למסר המשכילי של מאפו עצמו (ורסס, תשמ"ט: 76–99).

תרגום המחזה של יוסף האפרתי מלוכת שאול (1794) ליידיש, לגרסאותיו אשר אנו באים לדון בו, הוא מבחינה זו הדוגמה הבולטת ביותר של תמורה המתרחשת במגמת המקור של היצירה העברית תוך סילוק ועמעום מגמתו המשכילית והתפיסה האמנותית הקונספטואלית מיסודו של המחבר עצמו, תוך ניכוס הטקסט שבמקור העברי לשם החדרת המסר היראי הדידקטי בהתמודדות מתמדת עם צביונה האידיאי והאמנותי המקורי של יצירה חילונית, הבאה לערער על התפיסה המקובלת שהיתה רווחת במקרא לפניו על דמות המלך שאול. וכבר קבע חוקר ספרותנו ישראל צינברג בשעתו, בדיונו על מלוכת שאול: "שאול בן קיש מעיז לצאת נגד המוסר הישן ולא למלא אחר הצו האכזרי של אל קנא. מתוך רגש דק של אמן-אמת השכיל האפרתי לעשות פרשה זו לנקודת מוצא של המחזה כולו" (צינברג, 1959: 133).

המחזה מלוכת שאול מאת יוסף האפרתי (1770–1804), שהופיע לראשונה בווינה בשנת 1794, כבר זכה עד היום להתייחסות ערנית בהיסטוריוגרפיה של ספרות ההשכלה לדורותיה ומשמרותיה. כך הפליג בשעתו בשבחו יוסף קלזנר והעלה על נס את מקוריותו הייחודית, שיבח את לשונו שבה "מתרומם הספר – – עד לגובה של שירה אמתית" ואת הציורים של שאול בשיגעונו "שהם מעשי ידיו של אמן-פסיכולוגן ממדרגה רמה" (קלזנר, תר"ץ: 171–172).

חיים נחמן שפירא העמיד את דיונו הטקסטואלי המפורט של מלוכת שאול על המתח הפנימי והדיכטומיה המתמדת בין שני יסודותיו המהותיים, של טרגדיה מלכותית לעומת הפסטורלה האידיאלית, שאינן מגיעות לידי התלכדות סטרוקטוראלית ומהותית פנימית (ח"ג שפירא, 1934: 407–453).

גרשון שקד פרש במבוא היסודי שהקדים למלוכת שאול שההדיר, יריעה רחבה של השתלשלות המוטיביקה של דמות המלך שאול וגורלו בהשתקפותה בספרות העולם, כשהוא מתייחס במיוחד לטכניקה המחזאית ולגישה המקורית והעצמאית שנקט האפרתי בזיקתו למקרא ולמקורותיו בספרות העולם ובספרות ההשכלה שקבעו, להערכתו, את דמות המחזה (שקד, תשכ"ט: 7–36).

את הדיון הערכני במלוכת שאול ערך עוזי שביט. תוך סקירתו את קשת ההשפעות מספרות העולם שיוחסו עד כה למחבר המחזה, נאחז שביט בעיקר בקיום הזיקה המהותית של האפרתי למחזה 'מקבת' מאת שקספיר ובהתייחסותו האינטרטקסטואלית "הרביזיוניסטית" לטקסט המקראי, כשהוא גורס בהחלטיות אשר לצביונו הרעיוני של המחזה מלוכת שאול: "את ההנמקה הדתית-התיאולוגית מחליפה ההנמקה החילונית-הפסיכולוגית" (שביט, 1996: 44–68).

מלוכת שאול

המלך הראשון

על

ישורן

משש מערכות

מאת

יוסף האפרתי ממטראפלוויץ.

מיט אמשטרדאמר שריפטן

געדרוקט

בייא אנטאן שמיר

ק' ק' פריווילענירטען העכדעישען בוכדרוקער.
זשנת תקנ"ד לפ"ק.

המהדורה הראשונה של מלוכת שאול, וינה 1794

ב. המחזה ומחברו באספקלריה משכילית

חותם הצביון המשכילי הוטבע במלוכת שאול לא רק בגוף הטקסט של המחזה עצמו; הוא גם ניכר מתוך מכלול ההסכמות, השירים לכבוד יוסף האפרתי המחבר ומתוך דברי ההקדמה האישית שלו עצמו למחזה.

כך מכריז אליהו בן הרב יוסף אב"ד קעמפנא, בדבריו הרצופים סממני הפראזיולוגיה המשכילית של אותם ימים בדברי ההקדשה לכבוד ידידו המחבר: "כל יודעי מדע ירוצו מכל עבר לראות מכתבך" (האפרתי, 1794: 7) הוא מצביע על ההערכה שרוחשים כלפיו תלמידיו שחינך, "כי דבר צחות מפיק למדו" (שם: 8). ידידו של האפרתי, המגיה בבית הדפוס אהרן פולאק, מעלה על נס בברכתו את זיקתו של המחבר לחכמה: "וממעל לכנפי חכמה כנשר דאית עבור השביע בבינה ודעת את נפשך". בלשון מעריץ זו, דבריו של ידידו המחבר נעימים וערבים לאוזן: "יען ממבוע החכמה היא נובעת" (שם: 9).

אף תלמידו של האפרתי, והוא יוסף ב"ר יקותיאל מרטיבור שבשלזיה, מקום שבתו של מחבר מלוכת שאול, רואה את דמות מורו הנערץ באספקלריה של סממני הניב המשכילי המצוי, כגון: "ממבוע שכלך צמאות נפשי הרוית". הוא מוקיר את מורו זה שקנה לו שם בזכות מליצותיו "בין שרי מדע ובינה" (שם: 4). אף המורה הנערץ משיב לתלמידו בדברי שיר, שהקדיש לו לזכר אותם ימים שבהם הורה לו "דרכי מליצה והלשון" כשהוא מוסיף להטיף את לקחו "אף אם מצער הוא בעיני הבווערים בעם, רבה וגדולה היא בעיני איש זך השכל וטהור הרעיון כמורך" (שם: 10-11).

בעיקר טבוע חותם משכילי ברוח הזמן, מיסודם של דור 'המאספים' בשלהי המאה הי"ח, בדברי ההקדמה של המחבר בראש המחזה. הוא מודע שספרו מלוכת שאול יעורר את חמתם של ה'בווערים בעם', וחושש שמא יגיע לידי קוראים מן "המדברים מבני עמינו – אשר יבוזו בלבם לא לבד כותבו כי אם אף המליצה בעצמה" (שם: 15). הוא צופה מראש, כי קוראים הנמנים עם המחנה של אותם 'בווערים בעם' "בטרם יקראו בו שתים או שלוש דלתות יחרקו שן עליו כאשר טבע המון מן ה'בווערים בעם בראותו דבר חדש בעיניהם כאלה" (שם: 16). נוכח תחושה קודרת זו שוקד האפרתי להכשיר יצירתו זו בעיני קוראים עוינים כגון אלה כשהוא מבטיחם נאמנה "כי הספר הזה על פני כולו מלא מוסר השכל, כי מוסר השכל שמתי מטרה לכל הרעיונות הבאות בו" (שם: 14-16).

ביחד עם שימושו במינוח המשכילי הרווח כלפי יריביה של ההשכלה רואה האפרתי מחובתו להצהיר הצהרה לפני קהל קוראיו אלה של מלוכת שאול על דביקותו באמונה באלהים:

והנה כאשר מנעורי ועד עתה שמתי מבטחי באלהי, כי רק הוא יודע את כל לבי, כי חפץ חסדו הוא; כן עתה אתה ה'! – – הורני נא דרכך אלכה, רצה את דרכי מלא חפצי לבבי אשר התפללתי אליך זה כמה – לדפוק על דלתותיך יום יום, כי ישרים דרכיך ה'!" (שם)

רומה, כי הצהרה נרגשת מעין זו מצדו של המחבר הצעיר נועדה להעניק

ליצירתו בעיני קהל קוראיו העברים לגיטימציה אשר לאמונתו, נוכח קיום המוטיביקה של מרדנות והתרעה כלפי ההשגחה העליונה תוך קובלנה על סדרי עולמה, שהטביעה את חותמה על המחזה.

מכל מקום ניכר, כי מלכתחילה ומעיקרו נועד המחזה מלוכת שאול לקהל קור-אים ממחנה המשכילים. ולא בכדי מוצאים אנו בתוך רשימת החותמים הרבים על הספר המתפרסמת בו, את שמותיהם של משכילי ברלין, עורכי כתב-העת המאסף, אהרן האללע וולפסון, ויואל ברי"ל, בני משפחת וועהלי והניגסברג בפראג, בעלי הזיקה לספיחי הפראנקיזם, וכן שמות של מורים בבתי ספר ממשלתיים.

הסופר וההוגה, המשכיל בעל המוניטין, יצחק בר לוינזון (ריב"ל), איש קרעמניץ שברוסיה, לא הסתפק במהדורת אנטון שמיד בווינה, משנת 1794, והוא פרסמה מחדש בצורתה הטיפוגרפית, בלמברג בשנת 1820. הוא שמר על צביונה המקורי של מהדורה ראשונה זו, על ההקדמות וההקדשות ובכללן דברי ההקדמה של המחבר עצמו, אך סילק את רשימת החותמים על ספר זה.

בדברי הקדמתו בראש המהדורה ציין לוינזון את ערכו הספרותי של מחזה זה, אשר כבר זכה להערכה רבה בקרב הציבור של המשכילים: "המחברת המפוארת הזאת כבר נודעת לשם ולתפארת בין משכילי עמנו. מליצים ראוה ויהללוה, משוררים עמדו ויתמהו על יופיה וחיין ערכה". יצירתו זו של האפרתי גם משמשת בעיני לוינזון מעין משקל שכנגד לעומת המחזות העממיים של משחקי פורים, הנוקקים אף הם למוטיביקה המקראית באספקלריה היתולית. הוא מכריז אפוא כי

לא כשירי המונים שירי המחבר הזה, אלה מהתלות והוללות יביעו בשירי לצון חמדו להם. אלה שננו לשונם בדברי אהבה וחשק ובשירי עגבים ישפיקו. אם אמנם מליהם לחיך יערבו, אך אחריתם כחמת תנינים יורדות חדרי בטן ויכאיבו כל חלקה טובה באדם. (שם)

לעומת אווירה זו של בדיחות הדעת וקלות ראש האופפת להערכתו את המחזות המקראיים העממיים בידידש, שהיו עדיין רווחים באותם ימים, הקפיד עתה לוינזון להטעים את המגמה הדידקטית של המחזה המשכילי מיסודו של יוסף האפרתי: "ארני שיריו על יסודות מוסר וצדק הטבעו, יראת שדי, שכל טוב הן המה אבני פנתו". הוא שוקד בדבריו להבליט ולאשש את יסודות האמונה במציאות האלוהית ובהשגחה העליונה המכוונת את סדרי העולם, ומשבח מבחינה זו את משמעותו של המחזה מלוכת שאול: "בספרו זה יורה את יושבי תבל לבל ימרו פי עושימו, ולפקודתו יתנו און שומעת". כן לוינזון מבליט את מגמתו השוויונית של המחזה, שאינה מפרידה במידת האחריות המחייבת את בני כל המעמדות: "בו יתן דעת כי לא לפני חנף יבוא, אם דל אם עשיר כפעולתו ישולם" (שם).

אין לוינזון המשכיל שוכח להבליט ולציין את משמעות המחזה גם מבחינת המשימות של תנועת ההשכלה בטיפוח הלשון העברית הצחה. נוכח העובדה כי הספר כבר אזל מן השוק, הוא מסביר: "לכן למען שבר צמאון דורשי לשון עבר, אשר נפשם ערגה אל החיבור היקר הזה, למענם ולמען הגדל לשוננו הקדושה ולהרחיבה, קמתי עתה והבאתיו מחדש לרפוס" (שם: 2).

ספר

גדולת דוד ומלוכת שאול

אין ריון ליבויכן ספר ווערט פיל היסטוריעס דר ליזט וויא
טחול האנד הט מיט (דוד האנד וויכוחים גהאט אונד אונד
די אהבה פון דוד מיט יהונתן). אונד אונד אונד (טחול הנביא)
הט מיט (טחול האנד) וויכוחים גהאט: אונד וואס (טחול האנד)
מיט ויין הייבט לייט האבן געהאט אין די אהמות מיט די פלטהים
אונד אונד ווערט פיר ועלד פיל מיט אונד אונד גרוס אונד אונד
(אמונת הבורא יתברך) אין אייניגער מענט קאן ניד ארום נעמן
אין אונד אונד אונד:

אונד דס הט מען געהיק גווען אונד דעס ספר הגדולה מלכות
שאול פון לטין הקודט אונד טייטט פרי אונד אונד אונד אונד
קאן אין ריון ספר געהער אונד

ווארשא

לפ"ק

תרי"ב

שנת

GEDULES DAWID

w Warszawie 1852.

w Drukarni J. Lebensohua

אחת ההדפסות הסטיריאטיפיות של גדולת דוד ומלוכת שאול,
לפי המהדורה הראשונה, למברג תקס"א

ג. גלגולי המהדורות של המחזה בשתי הלשונות

המקור העברי של מלוכת שאול זכה לשמונה מהדורות בלבד ונלווית להן עתה המהדורה המוערת, בצירוף מבוא מאת גרשון שקד, שנתפרסמה בירושלים בשנת 1979. המחזה נתפרסם לראשונה בימי חייו של המחבר, בווינה, בשנת 1794, וזכה למהדורות נוספות לאחר מותו של האפרתי, כארבע פעמים בשנות העשרים של המאה התשע-עשרה (1820, 1822, 1825, 1829). רק לאחר הפסקה ממושכת של כארבעים שנה מאז הופיעו מחדש מהדורות בודדות בלבד בוורשה (1871, 1885) בשינויי גרסה לשוניים רבים מטעם המו"ל ומהדורה אחת בקרקוב (1906).

לעומת המקור העברי היה התרגום ליידיש של גדולת דוד ומלוכת שאול על גרסאותיו השונות נפוץ בהרבה יותר; הביבליוגרף אברהם יערי כבר רשם בשעתו 13 מהדורות (יערי, 1936: יב, 384–388), ונוספו עליהן עתה ארבע מהדורות שהגיעו בינתיים לבית הספרים הלאומי בירושלים.

מהדורות אלה של אותו תרגום ליידיש, על צביון הטיפוגרפי השונה באותיות צו"ר או באותיות מרובעות מנוקדות — על דרכי הקיצור שלהן לריבוי גרסאותיהן בלשון יידיש, שנעשו בידי מהדירים שונים, אשר בדיקתה מבחינה זו היא נושא בפני עצמו, נתפרסמו כולן, לעתים במהדורות דפוס סטיריאטיפיות, בדפוסים מזרח-אירופה ברוסיה וגאליציה. ניכרת רציפות הופעתן בזו אחר זו ולעתים אף באותה שנה, בעיקר בשנים 1817–1861. לאחר הפסקה ממושכת מאז הופיעה המהדורה האחרונה ביידיש, המבוססת אף היא על התרגום הראשון, בעיבוד מחדש, בפיעטרקוב בשנת 1911, בהקשר היסטורי שונה לחלוטין של קהל היעד שלו, אך גרושה יותר בכינויים ובסממנים של יראת שמים. במהדורה זו כבר ניכרים היטב הניסיונות להתאים את התרגום לדרכי ההדפסה המודרניים יותר הנהוגים בספרות יידיש של הזמן החדש. נקבעו בה סימני פיסוק וציוני הפרדה בין דברי הדמויות תוך חלוקה ברורה יותר שבין המערכות וציון טופוגרפי של מקומות העלילה.

העובדה כי המחזה מלוכת שאול תורגם גם ליידיש זכתה מלכתחילה לאזכור שבדרך אגב בלבד על ידי יוסף קלוזנר; תוך הסתייעות במידע הביבליוגרפי של ח"ד פרידברג, הוא ציין כי עוד בימי חייו של יוסף האפרתי, בשנת 1801, נתפרסם בלבוב ב"תרגום ביהודית-אשכנזית של נפתלי-הירש ב"ר דוד בשם העברי גדולת דוד ומלוכת שאול שהיו נוהגים אף להציג על הבמה בפורים על-ידי שחקנים עממיים ('משחקי פורים'), ואף היא זכתה לשמונה הוצאות" (קלוזנר, תר"ץ: 170). פליאה היא, כי בספרו תולדות ספרות ישראל שנכתב במקורו ביידיש והדן בהרחבה ובהבלטה גם בספרות יידיש לגילוייה, יצא ישראל צינברג ידי חובה כלפי חיזיון תרגומי זה בחריצת משפט סתמי אחד בלבד: "התרגום משובש וחסר-כישרון ואף על פי כן זכה להרבה מהדורות" (צינברג, 1959: 314, הערה 7).

ניכר כיצד התרגום ליידיש של הסיפור העברי הדיקטטי המומחז מלחמה בשלום מאת חיים אברהם כ"ץ (ראה עליו בפרוטרוט, כגן תש"ל–1969), גדולת יוסף על ידי אלעזר פאוור, שימש לו גם כמתרגם של גדולת דוד ומלוכת שאול

כרגם מכמה בחינות, נוסח השער שבו מובאים שבחי הספר, הן מפאת עלילתו רבת העניין בשולי השיח המתמשך בין דמויותיו והן מפאת תכליתו המוסרית-דתית של סיפור המעשה, אשר לשמה תורגם ליידיש, הוא העתק מדויק מנוסח השער של גדולת יוסף, פרט לתיאור תמציתי של חילופי העלילה שבו. הנה כי כן, בנוסח השער של התרגום ליידיש, למהדורותיו המרובות צוין 'הספר החביב' שתורגם מעברית, אך שמו של מחבר 'מלחמה בשלום' לא הובא, וזאת כדי להעלים בכוונה תחילה את דבר מוצאו המשכילי המתון, נוסף לשאר התחבולות בטשטוש צביונו זה בגוף הטקסט עצמו (יערי, תש"ך: 499-520).

בתחבולה מעין זו של העלמה וטשטוש נקט גם מתרגם המחזה מלוכת שאול, בן זמנו של פאוויר, נפתלי-הירש ב"ר דוד, אשר זהותו ופעילותו הספרותית אינן ידועות לנו כל עיקר. אף הוא נזקק עתה לשיטה, שאומצה גם בשאר המהדורות שלאחריו, של העלמת שמו של מחבר המקור העברי ושם יצירתו, הלא היא במלואה מלוכת שאול המלך הראשון על ישורון, שהוחלף בשם חרש גדולת דוד ומלוכת שאול – כששמו של דוד נדפס ברוב המהדורות של התרגום באות גדולה ובהבלטה יתירה, ואילו לעומתו שמו של המלך שאול – באות זעירה. במהדורה מקוצרת של התרגום ליידיש (למברג, 1839) אף צומצמה הכותרת של המחזה לגדולת דוד בלבד. אם כי ביסודו גוף הטקסט המקורי נשתמר בתרגום ליידיש אף לאחר ההשמטות המרובות שנעשו בו (ראה להלן בפרוטרוט) הרי שינוי השם הוא גם מעין סימן היכר אופייני נוסף למגמת המתרגם להדגיש את גדולתו של דוד ירא האלהים המקיים בנאמנות את ציוויו לעומת שאול הממרה את פיו של הנביא שמואל והבא בשל כך בצדק על עונשו.

במהדורת ורשה תר"ד-1844, הסתפק המהדיר בניסוח הסתמי: "און דאָס האָט מאָן איבערזעצט אויס דעם בערימטען לשון הקודש ספֿר מלוכת שאול דאָס יעדער מענטש זאָל עס לעזן" (למברג, 1879) [נתורגם מן הספר המפורסם בלשון עברית כדי שכל אדם יקרא בו].

במהדורה מקוצרת משנת 1839 אף הובלטו בעיקר הסגולות הנאראטיביות של הספר, כגון בתרגום-עיבוד המעלה בכותרתו את דמותו של שאול ומצמצם אותו ל"גדולת דוד" בלבד, תוך סילוק המגמה היראית-דידקטית, בזו הלשון: "הערליך באַרימטע דערציילונגען פֿון שאול המלך, דוד המלך מיט יהונתן. אַלע שלאַכטן מיט די פֿלשתים. אונד זייער שיינע בישפילע צום פֿאַרגעניגן אונד צו בעלעהרען" [סיפורים מפוארים ומפורסמים על שאול המלך, על דוד ויהונתן. כל הקרבות נגד הפלשתים. וכן דוגמאות יפות מאוד להנאה ולמוסר השכל].

התכלית הדידקטית היראית מודגשת ברוב המהדורות של "גדולת דוד ומלוכת שאול", החל מלבוב תקס"א (1818), ביחד עם פירוט התוכן, לאמור: "און אויך – – מיט משלים און אויך גרויס מוסר פֿון אמונת הבורא יתברך און איטליכער מענש קאָן זיך אַרויסנעמען איין מוסר השכל" [וגם עם משלים ודברי מוסר רבים על אמונת הבורא יתברך וכל אדם יכול להפיק מזה מוסר השכל].

בצורה יראית-פסקנית מעין זו מבוטאת מגמת התרגום ליידיש בנוסח סדילקאוו (1836): "בדי דער עולם זאָל זען די גרויסע ווונדער פֿון גאָט ב"ה". וכן: "בדי אַלע

ספר

גדולת דוד ומלכות שאול

ראש ספר האבן חיר גיפון חיי גוועזין גדרוקס

חויף (טון הקודט עט הייטס (ספר)

מלכות שאול חוג דרינן טסיחן זיער טיינה

זעטיות סון די מלחמות מיט די פלעטיק חיי דוד

החט דער טאגין דעק גרוסין (בריה) גריות

אויך טסייט דרינן חיי טחול המוך החט גלחוט חויף

ברענגן **שמואל הנביא** חייס כישוף

נחך זיין סויט חוג החט מיט חייק גיטמועסט :

גדפס

פיק ווילנא זע"ל

בשנת תקע"ז לס"ק

גדולת דוד ומלכות שאול, ווילנא תקע"ז

זאָלן זען די ווונדער פֿון הקב"ה" (וילנה, תרי"ב). אף מהדיר העיבוד האחרון של תרגום זה ליידיש (פיעטרקוב, תרע"א-1910) מדגיש את המגמה הדידקטית של עלילת המחזה, לאחר פירוט שלבי העלילה המרתקת הוא מוסיף: "דאָס אַלעס איז באַשריבן מיט שיינע משלים און מוסר". נכל זאת תואר במשלים נחמדים ודברי מוסר].

ד. התרגום ליידיש בזיקתו למחזות פורים

אם כי המחזה מלוכת שאל במקורו העברי הוגש על ידי מהדירו י"ב לוינזון לקורא העברי בן-הזמן בסימן של התנערות מוחלטת מן המורשת של משחקי פורים העממיים ביידיש, אשר עדיין היו רווחים ומקובלים בחברה היהודית, במסגרת ההווי המסורתית של מועדים ומנהגים, הרי ניכר היטב כיצד בתרגומו של מלוכת שאל ליידיש לגרסאותיו הניסוחיות עדיין נשתמרו עקבות הסממנים הטקסטואליים, על נוסחאותיהם הסטריאוטיפיות מיסודו של הפורים שפיל, הלא הן הרפליקות המכריזות על הדמויות המדברות, 'זאָגט מרדכי', 'זאָגט אסתר', או הציונים בעברית אף בגרסה ביידיש: 'אומר המן', 'אומר המלך', 'בא מרדכי און זאָגט' (שמרוק תשל"ט: 218-219); 'זאָגט יעקב', 'אַנטוואָרט יעקב' (שם: 542-543). בנוסח חיבורים של ז'אנר מעין זה, גם נהוג להציג את הנושא, ואת ראשי הפרקים של העלילה על הדמויות הפועלות בה בתוספת מוסר השכל (ראה דוגמאות, שם: 533-622).

כן למדים אנו, כי במחזות כגון אלה חסרה לעתים חלוקה למערכות, ואילו הוראות הבימוי מתמזגות עם הטקסט של הדיאלוגים עצמם, ללא אבחנה טיפוגרפית כלשהי. דיבור רודף דיבור ברצף של שורה אחת מתמשכת (ראה למשל: המחזה מכירת יוסף משנת 1707, שם: עמ' 533-622).

כל אותם סממנים נתקיימו אף בתרגום של מלוכת שאל בגרסתו הראשונה ביידיש המגורמנת בלקסיקה ובתחביר, שזכתה להדפסות עוקבות, ורק בשלבים מאוחרים יותר פורסם טקסט זה תוך חלוקה לפסקאות ואבחנות טיפוגרפיות בין הרפליקות המתחלפות של הדוברים המשתתפים בדיאלוג או המופיעים ברצף בזה אחר זה.

אשר לנושא עצמו למדים אנו, כי אותם המחזות שנתפרסמו עד כה על פי כתבי-יד או דפוסים, של המחצית הראשונה של המאה הי"ח, אשר הגיעו לידינו "נזקקים אך ורק לנושא של מגלת אסתר" (שם: 137). אכן אשר לקרבה התימטית למלוכת שאל מובא באותה מהדורה מוערת ומוסברת של ז' שמרוק רק הטקסט המלא של מחזה אחד "קיניג דוד אונט גליות הפלשתי" (שם: 624-694).

זוהי קומדיה אנונימית שנדפסה בשנת 1717, ואף הוצגה. תוכנו של המחזה הוצג בראשו — בשער: "וויא קיניג דוד איזט גאַנגן צו פֿעלט, מיט גליות דעם שטאַרקן העלד. — — מיט איינר שליידר הוט דוד גיוואָרפֿן איין שטיין אָן גליות זינר שטיין. ער האט אים גאַהר וואול גטרופֿן זיין הירן. — — וואָריבר דער קיניג דוד דעם קיניג שאל זינע טאַכטיר מיכל צו אינר עה גימאַלין ביקומן. אונט די ליב

שפֿט פֿון יהונתן אויף איביג אין הערצין איין גינומין. דאָרויז איזט צו יודיצירן, ווי גאָטיש מאַכט אונט הילף אויף איביג צו שפירין".

[כיצד המלך דוד הלך לקרב נגד גלית הגיבור החזק. - - - כיצד בתנופה אחת קלע אבן במצחו ופגע במוחו - - - מפני מה קיבל המלך דוד את מיכל בתו של המלך שאול לאשה, וזכה לאהבת נצח בלבו של יהונתן. מזה יש לשפוט, כיצד אפשר לחוש את שליטתו ועזרתו של הקב"ה לנצח.]

מחזה קדום זה בידיש הארכאית שונה מעיקרו מיצירתו של האפרתי, הן מפאת התרכוזות העיקרית בקרב בין דוד לבין גלית הפלשתית, והן מפאת האווירה השרויה בו של הליצנים המופיעים בו והמפליגים לדברי שיח מבודח מתמשכים. הופעתו של שאול היא כאן שולית כמעט, והמוטיב של קנאתו כלפי דוד מתרמוז בלבד, אם כי רפיונו בטרם קרב מבוטא אף כאן. ספק אם האפרתי עצמו קיבל השראה ממחזה כגון זה והושפע ממנו במישרין בכלל ההשפעות והזיקות שהיה נתון להן, אגב חיבורו של מלכות שאול; עם זאת ניכר רישומו בנוסח התרגום לידיש, מבחינת ההכרזות הסטיריאוטופיות המסורתיות המתלוות להופעת הדמויות, כגון: 'זאָגט דוד צו יונתן', 'זאָגט דער קיניג שאול'. כן מובאות הכרזות כגון אלה לפני שיר הקרב של גלית ('קומט גלית און זינגט') ולפני שירי הקינה (קלאָג לידר') האירוניים של יהונתן נוכח מפלתו של גלית.

על הזיקה הניגודית שבין המחזה העברי מלכות שאול מאת יוסף האפרתי לעומת משחקי פורים, כבר הצביע א"ז בן-ישי, הביוגרף שלו בזמן החדש, עם פרסום כמה משיריו הגנוזים של האפרתי: כ"ב לוינזון בשעתו תחם עתה אף בן-ישי, על-פי דרכו, את החיץ המהותי המפריד בין שני ז'אנרים אלה, המחזה המשכילי והפורים שפיל בידיש; כאז כן עתה הסביר את ייחודו העקרוני של המחזה העברי מיסודו של יוסף האפרתי, בציינו: "אין זה מסוג המחזות הביבליים העממיים שהיו מחברים בעברית וביהודית-אשכנזית בעיקר לשעשועים של ימים טובים, אלא מחזה פיוטי, עם גינונים 'שקספיריים' וגנוזה בו מגמה מדינית-חברתית דידיאקטית". (בן-ישי תשי"ז: 59-60). אם הדברים אכן תקפים לגבי המקור העברי של המחזה מלכות שאול הרי לעומת זאת יש בעיצובו לידיש משום חזרה ברורה למורשת של מחזות פורים, אשר משכילי הדור הסתייגו ממנה נמרצות.

יצוין כי גם ש"י רפפורט, ממשכילי גאליציה המרכזיים, הסתייג אף הוא בשנת 1828 ממחזות פורים, בבואו להציג לפני קהל הקוראים של השנתון בפּוֹרֵי הָעֵתִים את המחזה שארית יהודה, הוא עיבודו העברי למחזה הצרפתי אסתר של ראסין. בדברי הקדמתו זו התנער אף הוא, כלוינזון לפניו, משחקני פורים "אשר ישתעשעו בספרי היתולים כאלה כמו אחשורוש-שפיל ומסכת פורים אשר ילעגו לכל קודש ויעשו כל יקר זולת לבני אדם" (ש"י רפפורט 1828: 182).

לעומת הסתייגותם הנמרצת של לוינזון ורפפורט ממחזות הפורים, תוך כדי התייחסותם למחזות העבריים שההדירו או תרגמו, ניכר כיצד התרגומים והעיבודים של מחזות לידיש באותו פרק זמן, כגון גדולת יוסף, או גדולת דוד ומלכות שאול, שימשו מסד להצגות עממיות כגון אלה בלשון יידיש. המתרגמים-המעבדים שלהם התייחסו בעקיפין למסורת קדומה יותר של מחזות כגון אלה

אלדלייא

ספר

מעשה ביכליך

גדולת דוד ומלכות שאול

דאש ספר האבין מיר גפן, אז גווען גרוקט אויף לשון לה"ק עש
היישם ספר מלכות שאול איז שטייאן ווער שיינה מעשיות
פון דיא מלחמות פון דיא פלשתים וויא דוד האט דער עלאגין
דעם גרוישן (בריה) גליות :

אויך שטייט דרינגן וויא שאול המלך האט גלאזט אויף ברענגין
צו שמואל הנביא מיט כישוף נאך זיין כוונט איז דאס
מיט אדם נשמוכט : האבין מיר עש מעתיק גווען אויף עברי
טייטש כדרי דער עולם ואל זעהן דיא גרויס וויגדר פון גאט ב"ה :

בדפוס של ל' דוד מדפיס

בסדילקאב

Аллерлей масе бихлехъ
ш. е.

разные жидовскіе повѣсти

часть 6

судзиакоръ

въ Типографіи дувнда мадфиса 1836

גדולת דוד ומלכות שאול, סדילקאב 1836

שנכתבו והוצגו עוד במאה השמונה עשרה, אם כי הקפידו לשמור בעיבודיהם הללו על אווירה דידקטית-יראית שבכובד ראש.

רישומים טקסטואליים ברורים, בעלי צביון מובהק של משחקי פורים, ניכרים היטב בעיבוד המחורז בידיש, שנעשה בחלקו על פי התרגום שלפנינו של מלוכת שאול, בקונטרס האנונימי 'ספר חכמת שלמה וממלכת שאול', שהופיע בוילנה בכמה מהדורות, בשנים 1870, 1872 (צינברג, ד, 1959: 163-165).

ה. ההשמטות בתרגום ופשרן

במרקם הטקסט של התרגום לידיש עדיין נשזרו פסוקים או שברי פסוקים מן המקור העברי, וזאת במקביל לתרגומם לידיש, אם כי הדבר נעשה ללא עקביות יתירה וללא שיטה הנראית לעין. חטיבות עבריות כגון אלה בתוך הטקסט בידיש מופיעות בעיקר במהדורות ובגרסאות הראשונות של התרגום והן נעלמות בהדרגה לאחר מכן. אף מידת התפרסותן על פני הטקסט המתורגם בהיקפו השלם אינה רצופה ושיטתית.

ביחד עם הנוהג של המתרגם להזכיר ולקיים מדי פעם בפעם את הזיקה למקור העברי של המחזה על ידי שילוב ניסוחים עבריים מקבילים של פסוקים בודדים השאולים ממנו, בעיקר אשר לתיאורי הלוואי לדיבורן והתנהגותן של הדמויות הפועלות בו, בולטת כאן המגמה המפורשת יותר של השמטות טקסטואליות מן המקור העברי לשם טשטוש צביונו המשכילי המובהק שהיה נהיר מן הסתם לאותו מתרגם.

כך מגמה זו מתפענחת, בין השאר, בתיאור האפולוגטי מפיו של המלך שאול על עם ישראל היוצא למערכה מול אויביו והמגלה בה גבורה ותושייה. מתוך תיאור זה הרצוף קונוטציות מן הניב המשכילי המעלה על גס את הסגולות השכליות, סולקן עתה על יד המתרגם, או טושטשו ונתעמעמו בו, התארים בשבחו של עם ישראל, כגון: "כִּךְ קִנְיָה הַדְּעַת, חֻכְמָה בְּיָנָה גַם תַּחְבּוּלָה בְּךָ הַתְּיָשָׁבוּ" (מלוכת שאול, 61)*. אף החזון ההרמוניסטי, מפיו של שאול, של האיזון האידיאלי בין גבורה, יופי ומדע, בבואו לתאר את השתאותם של "כָּל גִּוְי הָאָרְצוֹת", אשר "מִמְרָחֵק יָבֹאוּ לְמֹד מִפִּיךָ דְּעַת" נעדר עתה מן המונולוג הזה. כך דינו של תיאור האיזון האוטופי בין מדע, אמנות ואומץ הלב בקרב עם ישראל, שהושמט, לאמור: "אֵלֶּה אֲנָשֵׁי מְדַע מִנְּפִלְאוֹת צוּרְנוּ, אֵלֶּה נְחֻמְדִּים מְנַעֲיֵמַת מְנַגִּינוֹתָמוּ, לְאֵלֶּה לָּב שָׁחַל הֵם גְּבוּרֵי הַחֵיל" (שם).

תחת שבט המתרגם המשמיט עברו גם ההפלגות השווינויות הנועזות שבמקור בדבר גורלם של מלכים, שהם בסופו של דבר ככל האדם – אשר יוסף האפרתי שם בפי דמויותיו, בעידן המהפכה הצרפתית שרישומה ניכר במעומעם במחזה

* המובאות ומספורן להלן ממלוכת שאול הן לפי מהדורת ג' שקד, ירושלים תשכ"ט. המובאות שלהלן במספור שלי ובכתיב זמננו הן מן התרגום גדולת דוד ומלוכת שאול, לפי מהדורת סדילקאוו 1839. מראי המקום לפיהן מופרדות בנקודתיים.

מלוכת שאול; ואילו עתה בשנות פרסומן החוזר ונשנה בעידן ההתנערות ממנה וממורשתה באירופה נשתנו פני הדברים; ליתר ביטחון, מפאת חשש הצנזורה מטעם השלטונות, העדיף עתה המתרגם הזהיר לוותר עליהן או לפחות לעמעם אותן.

לפי מדיניות זו של זהירות ואיפוק נמנע המתרגם תוך כדי מסירת המונולוג של דוד רועה הצאן, להביא מדבריו, שהוטחו על ידו בנימה אירונית ופתיטית כאחד: "מְלִכֵי אֶרֶץ - - - בֵּינָן הַטּוֹב בְּטָן תַּתְּמְלָאוּ - - - לֹא לְכֶם מְרֻגֹעַ" (מלוכת שאול, עמ' 57). תחת שבט "צנזורה" מעין זו של המתרגם עברו גם חטיבות שלמות מתוך דברי דוד הרועה שהשמיעם באוזני יונתן בן המלך, שעה שהוא קורא ל"מְלִכֵי אֶרֶץ יוֹשְׁבֵי סְפוּגִים בַּיַּת" לצאת לכפר ולשרדה ולחזות בחיי התום והאמונה של האכר המאושר המתקיים מיגיע כפיו, כשהוא חווה "מְחֻזָּה שְׂדֵי" וחי "חַיֵּי מְרֻגֹעַ" (שם, 107-108).

הפלגה מעין זו לא הלמה אף היא את טעמו ומגמותיו של המתרגם, שהיה רחוק מחזון פסטוראלי-משכילי מעין זה, הניזון מן המחזה לישרים תהלה של לוצאטו. מתוך טעמים כגון אלה גם הושמטו הרהורי אחינועם עם תיאור שקיעתו הגופנית והנפשית של המלך שאול בעלה. היא משלימה בנימה של תוגה וצער עם הגורל המשותף הפוקד בני אדם ללא הבדל מעמד - ובכלל זה גם בני מעמד המלכים, "כִּי אָדָם אֲנַחְנוּ קְרוּץ מְחֻמָּר בְּלִנּוּ. / לֹא תִשְׁיַגְנוּ הַשְּׂמָחָה בְּלִתֵּי הַפֶּחַד / גַּם שְׂרוֹת וּמְלָכוֹת הֵמָּה מִהֶבֶל יָחַד" (שם, 66). על פי קו זה של זהירות ומתינות סולקו גם עתה מן התרגום דברי הלגלוג של מיכל בת המלך, שהשמיעה באוזני מֶרְבַּח אחותה, תוך כדי פִּיאור סגולותיו של דוד רועה הצאן: "אֲמָנָה הַסְּכָלוֹת בְּבִנֵי הַמֶּלֶךְ גְּבָרָה / הִיא פִּתְתָה אוֹתָם דְּמוֹת אָדָם לְבָדָמוּ / וּשְׂאָר אֲנָשֵׁי הַתְּבַל לְאִין יִחְשׁוּבוּ" (עמ' 70). המתרגם השמיט לא מעט מן הטקסט העברי כדי למתן ולטשטש את עמידתו המרדנית של שאול כלפי ההשגחה העליונה, נוכח חרדתו מפני עלייתו וגדולתו הבלתי-נמנעת של דוד הרועה המיועד לרשת את כיסא מלכותו (עמ' 95). קריאותיו המרדניות של שאול כלפי הגורל וסדרי העולם שהתנכלו לו במצוקתו חרגו במהותם מן המסגרת הדיקטטית-יראית של צידוק הדין ושל תפיסת אמת המידה של שכר ועונש, אשר הנחו את המתרגם שעשה במחזה של האפרתי כבתוך שלו. בכלל מאמצי הטשטוש והעמעום של התפרצויותיו המרדניות כלפי מעלה על ידי שאול השרוי בטירופו ובדיכאונו שקד המתרגם לסלק, או לפחות ליטול מעוקצן של הפלגותיו אל העולם הדמוני והשטני. הוא לא גרס כלל את פניותיו הנזעמות של שאול אל הגהינום אשר מתפרצים מתוכה השעירים המרקדים. לעומת הדימוי היהודי המסורתי של הגהינום אשר בה מתייסרים הרשעים הבאים על עונשם זר היה בעיניו הציור הסיוטי של האפרתי המעוגן במסורת רומנטית רחוקה, של התפתה, אשר "יֵצְאוּ מִבְּטֶנְךָ זֹחְלֵי עֶפֶר בְּחֻמְתָּמוּ / יִפְחוּ רֹאשׁ גַּם לְעֵנָה מְסָבִיב אֶל כָּל רִיחַ" (שם, 113). כן לא גרס את דברי הגנאי של שאול כלפי יונתן בנו אֲשֶׁר "גְּרִי תִפְתָּה מְעִינִיךָ יְצִיצוּ" (שם, 114).

ברוח המגמה לסילוק ציורים דמונולוגיים וסיוטיים כגון אלה המופיעים בהקשרים שונים במחזה, הושמטו (דבריו) שומר הסף של המלך, המספר על פחדיו

ס פ ר
גדולת דוד

ומלוכת שאול

אין דיון ליבליכן ספר ווערט פיל היסטוריעס דר ציילט
וויא שאול המלך האט מיט דוד המלך וויכוחים גהאט
אונ אויך די אהבה פון דוד מיט יהונתן • אונ אויך וואש
שמואל הנביא האט מיט שאול המלך וויכוחים גהאט :
אונ וואש שאול המלך מיט זיין הייבט לייט האבן
גימאכט אין די מלחמות מיט די פלשתים : אונ אויך
ווערט פר מעלד פיל משלים אונ אויך גרויס מוסר פון
אמונת הבורא יתברך אין אישליכר מענש קאן זיך
ארויש נעמן איין מוסר השכל :

אונ דש האט מן מעתיק גוועזן אויש דעם ספר
הנחמד מלוכת שאול פון לשון הקודש אויף עברי
טייטש כרי אז יעדר מענש זאל הענן אין דיון ספר
בהענר לעזין :

הובא לבית הדפוס ע"י הרבני הגניד המפורסים אברהם יוסף מדפוס :

לבוב

נדפס פ"ה

Bemberg Gedrukt bei Thame Großmann 1848

בחצות הלילה, אשר "אָז הַשְּׁעִירִים יִתְקַבְּצוּ" (שם, 133). ברוח זו גם צומצמו לעומת המקור תיאורי המתרחש במקום מושבה של בעלת האוב בעין דור ונתקצרה, ולעתים אף הושמטה, בעיבודים מאוחרים יותר של התרגום, שירתן של המכשפות השרויות במחיצתה תוך עריכת טקסיהן הליליים" (שם, 136–137). לפי מגמה זו השמיט המתרגם את קריאתו הנואשת של שאול המחפש לשווא מפלט בשדה הקרב מפני מלאך המוות ודברי מחאתו המרדנית המרה למראה גווייתו של יונתן בנו המוטלת לפניו (שם, 142).

ברוח ההרגלים של הקורא העממי בידיש קוצרו או הושמטו לחלוטין הציורים הפיוטיים-פיגורטיביים על משקלם של י"א תנועות אשר האפרתי, המשורר העברי, הנאמן למורשת הפיוטית של נפתלי הרץ וייזל, בעל שירי תפארת, נתכוון להתגדר בהם במחזה העברי שלו. כך המתרגם ויתר על הציור הממחיש את תחושתו הקודרת של שאול: "הָעֵבִים מִמַּעַל לְרֹאשֵׁי הַתְּרָקְעוֹ" (שם, 54) והושמטו על ידו, בין השאר, דברי דוד המדמים את בני המלך "לְעֶדְרָ שְׂדֵי / עוֹלָה מְרַחֶצָה / עִם קוֹל הַמוֹלָה; / אֶל וְרָדֵי רֵיחַ / עִם לֵב שְׂמֵחַ / אֵין בָּם שְׂכוּלָה" (עמ' 67–68).

בעקבות הקשיים התרגומיים סולקו בתרגום משחקי מלים של לשון נופל על לשון, השזורים בהרהוריו המונולוגיים של שאול בשיגעונו על הסרת כתר מלכותו על ידי שמואל 'הרואה' והכתרתו של דוד, "מרואה לרועה" (עמ' 113). אף היסודות האפיגרמטיים שבהם משתמש דוד לעתים בשיחותיו באפיון בני אדם תוך שיפוט מעשיהם נעדרים עתה. כך הושמטו בתרגום, התארים האנלוגיים של גינוי וסלידה מפיו כלפי דואג האדומי: "כשחין באחד מאברי האדם פורח אחר יאכל סביבן, כן דרך עושה רשע מלא תָמַת נחש יגר אל כל הפוגע" (שם, 120). השמטות כגון אלה וכיוצא בהן היו אחד הגורמים שהשפיעו על שינוי צביונו הספרותי והרעיוני כאחד של המחזה העברי מיסודו של יוסף האפרתי.

ביחד עם חזיון ההשמטות והקיצורים הללו של חטיבות במחזה, שהיו בגדר חריג מהותי בעיני המתרגם באינטרפרטציה המסורתית של העימות בין שאול לדוד, הושמטו או צומצמו על ידו חטיבות רטוריות ודיגרסיביות שונות, שלא השתלבו כראוי במהלך הנרטיבי והדרמטי של המחזה והשהו את סיפור המעשה. משום כך ויתר על סקירתו ההיסטורית המתמשכת שהשמיע הנביא שמואל באוזני שאול הננוף על ידו, המספרת על קורות בני ישראל מימי אברהם אבינו ועד יציאת מצרים, וכן תיאור המלחמה בעמלק בדרך נדודיהם של יוצאי מצרים (שם, 52). נטייתו של המתרגם לקיצור, להשמטה ולתמצות, מורגשת אף כלפי התבטאויותיו של דוד רועה הצאן, המגלם את הדמות האידיאלית ללא רבב והנאמן לצו השליחות האלוהית שהוטלה עליו. השמטות רבות נעשו אף בשירתו על גדולת הבורא (עמ' 103–104).

כן צומצמו או הושמטו לחלוטין היסודות הדיגרסיביים מפיו של דוד וההפלגות בשבח הצדקה 'מוסד הבריאה' (עמ' 123–127); עתה סולקו דברי הרעות כלפי יונתן, התבטאויותיו על הרשע, הזדון, הכילות, החנופה, המוצגים על פי המתכונת של פרסוניפיקציה אליגורית, הזכורה מן המורשת של המחזה האליגורי מיסודם של לוצאטו וספרות ההשכלה.

הנוסח ביידיש מקצר ומתמצת הרבה את דברי הקינה של דוד ובעיקר את שירו של הסופר הגרמני א' פון האלר על רדיפת הכבוד המדומה ואת דברי הסיום הנרגשים של דוד לזכרו של יונתן ידידו. לעומת המשפט המסיים מפיו במקור העברי "שם במחזה שדי נפשך נצח נשאר" (עמ' 154), מיתוסף עתה הסיום האפי, על פי שמואל ב 1-10; ג, 2-23. על השתקעותו של דוד בחברון ופרשת אבנר, החזרתה אליו של מיכל אשתו לאחר הפרידה הכפויה ביניהם ועל המלכתו על דעת העם כולו, הרואים בו את המושיע, כשהמשפט המסיים עתה של המחזה הוא: "און האָבן דוד געזאַלֶבט פֿאַר איין מלך איבער כל ישראל און איז איין מלך אויף אייביק, ווי אין פסוק שטייט: דוד מלך ישראל חי וקיים!" (גדולת דוד ומלוכת שאול, 38). נמשחו את דוד למלך על כל ישראל והוא מלך לנצח, כמו שנאמר בפסוק: דוד מלך ישראל חי וקיים.]

1. התמורות מלשון אל לשון

התמורה שנתרחשה במלוכת שאול עם המעבר מעברית ליידיש היתה גורם משמעותי בעיצוב הרעיוני והז'אנרי המחודש של המחזה. המקור והתרגום הם כאן בעלי תפקוד שונה, זאת מעבר להפרש הקיים בדרך הטבע בין מקור לתרגום. שכן ניכר עתה כיצד המתרגם, בעל הלוח הרוח היראי, חותר במודע ובמתכוון לעיצוב מחדש של הטקסט העברי ולסיגולו האידיאי על מנת שיכשירו בעיני קהל נמעניו ויקרבו לטעמים ולמערכת המושגים והאסוציאציות הנהירים להם והקרובים ללבם. הזיקה ליסודות עבריים בתוך היידיש ניכרת היטב במרבית גרסאותיו של התרגום, ביחד עם רישומי הגרמניזמים בלקסיקה ובתחביר בהתאם להרגלי קהל היעד של מהדורותיו השונות על אזוריו הטריטוריאליים והתרבותיים המתחלפים. מרובים הם המקרים של שאילת ניבים עבריים מן המקור המתורגם הנשתלים עתה מחדש כצורתם בטקסט ביידיש או מופיעים כאן בגוונים מורפולוגיים חדשים. כך מצויים בתרגום שמות עצם עבריים הניזונים במישרין מן המקור העברי, כגון: גיל ונחת — איין נחת; בשורה טובה — איין גוטע בשורה; הוא בן־מוות — איין בן־מוות; משפט, חסד ואמת — משפט און חסד; צדק — ריין צדקות. כן רווח בתרגום זה השימוש בפעלים המורכבים מתיבה או מביטוי אחד בעברית ומפועל־עזר ביידיש, כגון: עבדי רמני, גם כולכם מאוס מאסתוני — מען האָט מיך מרמה געווען, און האָט מיך ממאס געווען; כולם התייעצו — זיך מתייעץ זיין; הצילהו — זיי אים מציל; לבי אגלה לך — איך וועל דיך מיין גאַנץ האַרץ מגלה זיין; וברית עולם נכרתה — לאָמיר כורת ברית זיין. לעתים מתחלף הניב העברי שבמקור בניב עברי אחר השגור בלשון הדיבור, כגון: "מה העול נמצא בְּיָדֶיךָ?" — "האָסט עפעס קעגן דעם מלך חוטא געווען?" (109: 27).

נטייתו הטבעית של המשורר יוסף האפרתי להיזקק לניב פיוטי־מטאפורי מוחלפת עתה בדיבור עממי־פשטני ללא מחלצות. דבריו המרגיעים של יונתן בטרם קרב לאמו ולאחותו החרדות לתוצאותיו: "אָמְנָה אַל תְּדַאֲגֵנָה, אַל יַעֲקֹב חַי לְנֶצְחָה / אַתּוּ רַב חֶסֶד גַּם כּוֹס מִגִּיר שׁוֹד וְרָצַח" — מוחלפים עתה בניב פשטני וישיר

ספר

גדולת דוד

ומלוכת שאול

דעם ספר האבן סיר משתיק ניוועזן פון להק אויף
עברי פיינט פון ספר מלוכת שאול פון די מלחמות
פון דיא פלשתים • אונ וויא דוד האט דער שלאגן
דעם גרויסן גבור (גליות) • אויף וויא שאול האלק
האט אויף ניפראכט שמואל הנביא נאך זיין טויט
אז האט גירעט מיט אים • פדני אלע זאלן זעקן די
וואונדן פון (הב' א')

ווילנא

ברפוס ר' יוסף ראובן בר' מנחם מן דאס

שנת תר"ג לפ"ק

ГЕДУЛАТЪ ДАВИДЪ УМЕДУ-
ХАТЪ ШАУЛЬ

т. е.

Величіе Давида и Царствованіе Саула.

Вильно

Въ Типографіи Р. М. Розма.

1852.

גדולת דוד ומלוכת שאול, וילנא 1852

יותר: "ליבע מוטער און שוועסטער, זאָרגט ניט, מיט גאָטס הילף וועלן מיר די שונאים טויט שלאָגן" (77: 12).

ביחד עם סימני הצמידות למקור העברי והנטייה להסתייע בלקסיקה העברית אף בתוך המקבילה של היידיש המדוברת ניכרת הנטייה הרווחת להשתמש באקוויוולנטים עממיים של יידיש המדוברת המעניקים ממד מושגי שונה בתכלית לדמויות המלכותיות מן העבר הקמאי על סגנון של הוד ושגב במקור המקראי. הגרסה ביידיש של "מלכות שאול" בפשטותה העממית ממחישה לעתים ביתר טבעיות את המגמה המנחה את מחבר "מלכות שאול" להציג במחזה שלו את בני המלכים כשווים לכל אדם מבחינת גורלם ולבטיחם הנפשיים הפוקדים אותם; במקבילה ביידיש מוטעמת עתה תפיסה שוויונית זו ביתר טבעיות גם על ידי סממני הבעתם הלשונית.

חותמה של לשון הדיבור מוטבע באורח ההבעה של התחושות הרגשיות מצד הדמויות היריבות המרכזיות, שאול ודוד. למרות הרתיעה משאול המלך החוטא, ברוח המגמה הכללית של הגרסה הדידקטית-יראית ביידיש, הרי דווקא הזיקה לניב העממי, יש בה כדי לקרבו אל לבו של הקורא ולעורר בו רחשי השתתפות בסבלו ובתוגתו. כך דברי שאול ליונתן בנו: "לו אַת לְפִי הַמֶּר תְּדַע יְדוּעַ" (עמ' 94) מתעצמים מפאת צביונם האנושי של מלך שהוא ככל האדם, כשהוא מגלה ליונתן בנו: "ווען דו זאָלסט וויסן מיין ביטער האַרץ", קריאתו הנזעמת של שאול באותו מעמד: "יִקְתֵּר מִפְּנֵי נֶצַח" מתחלפת בקריאה ביידיש בנוסח עממי: "ער זאָל מיר אויף אייביק אויס די אויגן אַרויסגיין" (94: 21–22). אף סבלו של דוד הנרדף על ידו במדבר מצטייר עתה ביידיש ביתר שקיפות. לעומת הקובלנה שלו בפני שאול רודפהו: "כְּמַעַט אֵין בִּי רוּחַ מְרֹב שְׂרָב וְקָרַח", היא פורצת עתה מפיו ביתר טבעיות, כשהיא מעוגנת בהווי היום-יומי הקרוב: "איך האָב שוין קיין כוח אויסצושטיין די קעלטן און די פֿרעסט" (130: 38).

גילויי שיח עממי שופעים במחיצתה של המשפחה המלכותית. פנייתה של אחינועם לשאול בעלה: "בוא עֵתָה אִישִׁי לְשִׁבְּב מְשָׁבֵב הַצְּהָרִים" מקבלת עתה תוספת סממן אינטימי: "קום אַצינד מיין ליבער מאָן און לייג דיך אַ ביסל שלאָפֿן" (193: 25–26). כך אחינועם, רעית שאול, משמיעה את מרי שיחה: "אַמְנָה לֵב גוּשׁ עֶפֶר נְלָאָה לְנִשׂוּא הַכֶּעֶס" — "איין שטיינערדיק האַרץ קען אויך אַזעלכע צרות ניט אויסלאָדן" (65: 9). בנוסח מעין זה של ניב מפי העם קובלת מרה מיכל בת שאול, לעומת: "עֲזוּבָה מְאִישׁ" — "בין איך איין עגונה געבליבן" (117: 31).

לעתים גולש המתרגם לנוסח של 'הטמטש', כשהוא עדיין מחובר בשיטתו למסורת הפרשנית של תרגומי התנ"ך וספרות היראים בלבושם ביידיש. דברי השיר מפי הנשים המלוות את תהלוכת הניצחון על הפלשתים: "הריעו בני גבעה עיר המלוכה", נמסרים עתה על פי מסורת זו: "זינגט איר קינדער פֿון גבעה וואָס זי איז די רעזידענץ שטאָט פֿון מלך דאָס הייסט די שטאָט וווּ דער מלך וווינט" (84: 13). ההוראה הבמתית "הולכים על סדר" מתפרשת מיד: דאָס הייסט מיט גרוס דרך ארץ" (84: 15).

מידת הניכור של המתרגם כלפי שאול לעומת קרבת הלב המורגשת כלפיו מצד

המחבר במקור העברי ניכרת, בין השאר, בתיאורים של מצבי החרדה והטירוף הפוקדים אותו תכופות בתסכולו ובדיכאונו. אמנם הכינויים של המלך "המשתגע" לגווניהם חוזרים ונשנים גם בעברית מדי פעם בפעם תוך כדי תיאור מצבו הדיכאוני, בהערות ההסבר המנחות מטעם המחבר ומתוך התבטאויותיהן של הדמויות השריוות במחיצתו. בעקבותיו של המחבר המבקר המשכיל א"י פאפירנא היה אף סבור בשעתו, בדברי הערכתו על מלוכת שאול, כי "השגעון הזה, תחת להוריד בעינינו מעלת המלך, כאיש שפל־רוח וחלש לב – היה אצל המשורר הזה לעטרת תפארת לראש המלך הזה" (פאפירנא: 112), אך כינויים כגון אלה, כשהם מבוטאים בידיש, יש בהם לעתים גם קונוטציות של הנמכת שיעור קומתו המלכותית של שאול לעומת דוד הנרדף על לא עוול בכפו.

כך לעומת הצגת מעמדו מטעם המחבר המחזאי: "שאל משתגע ומתנבא" – המתרגם גורס: "שאל ווערט ווידער משוגע און זאָגט נביאות" (95, 22) תוך מסירת גרסתו המקוצרת של דברי הטחתו הנזעמת כלפי מעלה כשהוא קובל על סדרי העולם המעוותים מוסיף המתרגם: "שאל – – זאָגט מיט זיין שגעון ווייטער און קריצט מיט די ציין" (שאל ממשיך לדבר מתוך שיגעונו וחורק שיניים) (עמ' 111–112, 29). דוד הנרדף והבורח מכריז במקור: "אך בל אראה את פני המלך המשתגע", אך בידיש משתמעים בדבריו גוונים של זלזול וסלידה: "איך זאָל שוין ניט זען דעם משוגענעם מלך" (97, 22–23). אף בשעה שכינויי שיגעונו של שאול כלל אינם מופיעים במקור, המתרגם שוקד לפענחם ולהדגישם. לעומת הציון במקור "שאל לְבְרו", המקדים את דברי המונולוג שלו, גורס המתרגם: "זאָגט צו זיך אַליין ווי איין משוגע" (112, 29). שאלתה של מיכל לשאל אביה: "למה תשומם?" מוחלפת עתה בידיש: פֿאַרוואָס זאָלסט דו משוגע זיין?" (62, 7). הנוסח הנמלץ: "רוח עָנְעִים אָחֲזָתְהוּ" – מוחלף עתה במושג שיש לו מהלכים בהווי הקרוב: "איין רוח רעה איז אין אים אַרײַן" (99, 24).

מצטייר אפוא לפנינו חזיון סינכרוני של קיום שני קהלי קוראים נפרדים, של מלוכת שאול בעברית ובידיש, הניזונים בזמנית אמנם מן המקור המקראי אשר לסיפור על מערכת היחסים בין שאול לדוד, אך משקיפים עתה על התרחשות דרמטית זו מתוך שני היבטים מנוגדים זה לזה – המשכילי והיראי, השונים במהותם הדידקטית והז'אנרית גם יחד. בעקבות התמורה הלשונית נתרחה אפוא גם תמורה רעיונית באותה יצירה ספרותית עצמה, ששימשה שני יעדים אידיאולוגיים מנוגדים בעת ובעונה אחת.

ז. מגילויי הניכוס: ההעצמה היראית

בר בבד עם גילויי ההתנגדות הנחרצת ליצירות בתחום הספרות היפה שהן בעלות מסר משכילי מוצהר, בקרב הציבור המסורתי במאה התשע־עשרה, מצטייר לפנינו לאור בדיקת הטקסט המתורגם לידיש של מלוכת שאול על גרסאותיו הניסוחיות השונות גם תהליך של סיגול וניכוס של יצירה מספרות ההשכלה תוך ניסיון לשוות לה צביון יראי, הן בניב בידיש הטעון מושגי לוואי

והדגשי הבעה של יראת שמים. תהליך זה התרחש כאמור הן בדרך של השמטת קטעים וניסוחים ההולמים את דרכי התיאור וההבעה המשכיליים הן על ידי קיטוע והשמטה מכוונים.

גילוי נוסף למעשה הניכוס היראי מתוך כוונה תחילה של היצירה המשכילית היה כאמור בהעלמת שמו של המחבר, בכל ההכרזות והתיאורים התמציתיים שעל גבי השערים של המהדורות השונות של התרגום ליידיש. העלמה פרסונאלית מכוונת מעין זו, העניקה הילה של אלמוניות כמעט הגיוגרפית למוצא הספר והיא משתלבת באורח טבעי במסורת של שערי ספרי יראים, מוסר ומידות וסיפורי מעשיות על כותריהם הדידקטיים.

תחבולה נוספת של טשטוש מוצאו המשכילי של הספר היה בשינוי שמו אשר במקורו הוא: מלוכת שאול המלך הראשון על ישראל שהפך עתה לגדולת דוד ומלוכת שאול. שינוי השם במהדורות ביידיש לגדולת דוד ומלוכת שאול, משמעותו היא מהותית ויש לו השלכות ברורות לגבי מגמתו הכללית של המחזה בתפיסת מעמדן ומהותן של שתי הדמויות האנטגוניסטיות הפועלות בו.

לא רק התואר "גדולה" העניק עתה זכות בכורה ליצירה, כנהוג גם בפיאור דמויות מופת אחרות, כגון "גדולת משה", או "גדולת יוסף"; הנטייה לפאר ולרומם את אישיותו הייחודית של דוד, ניכרת עתה לא רק מפאת תפקידו ומעמדו אלא גם הודות לעדיפותו המוסרית. מגמה זו מומשה בדרכים שונות, של השמטות וחלופות תרגומיות נקודתיות שונות המצטרפות כדי מסכת שהיא בעלת מניעים עקרוניים להנמכת קומתו המוסרית של שאול. תהליך זה של הערכה פרסונאלית מחודשת מתקיים בתרגום תוך נטילת עוקצם של אותם מצבים בעלי צביון דרמטי, הסוטים מרוח הסיפור המקראי והמציגים אותו כדמות טרגית ומתלבטת, הנאבק לא רק עם דוד אלא מטיח בעוז את מחאתו ותלונתו כלפי סדרי עולם המעוותים בעיניו.

תחבולה אחרת במעשה הטשטוש והעמעום של הצביון המשכילי, על סימני ה'אנריים והסגנוניים, נקוטה בידי המתרגם לא רק באמצעות ההשמטה בלבד, אלא גם על דרך התוספת של חטיבות שאינן שייכות כלל לתפיסה המקורית של המחזה מיסודו של האפרתי, כגון התוספת על שילוב הסיפור האכסמפלארי המפורט, בעל מוסר ההשכל, מפיו של דוד על מה שנתגלה לו משה רבנו כמעמד הר סיני. בדבר ההשגחה העליונה המכוונת מעשי בני אדם התמוהים לכאורה (גינצבורג, תשכ"ח; Grünbaum, 1882), על ידי התוספת האפילוגית החותמת את המחזה עם המלכתו החגיגית של דוד למלך ישראל, הוטבעה הגושפנקא הסופית לתפיסה זו של הערצת דוד המלך, בחיר האלהים, מלך ישראל החי והקיים.

יוסף האפרתי, המחבר של מלוכת שאול, אמנם ראה צורך להכריז בדברי ההקדמה למחזה שלו על דביקותו באמונה באלהים ופנה בבקשה נרגשת כלפי שמים להנחתו בדרכו הקיומית וביצירתו. אכן, נוכחותו של הגורם האלוהי מטביעה את חותמה על גורלן של הדמויות הפועלות במלוכת שאול והיא גם גורם עלילתי מכריע בפעילותן ובהלוך רוחן של דמויותיו; עם זאת, ניכר שהמחבר עדיין השאיר מקום להתגדר בו מבחינה זו למתרגם ליידיש המשתדל להעתיק את

תחושותיהן של הדמויות מן ההכרזות האמונתיות הקמאיות של עידן המקרא ומדרכי ביטוין הנמלץ באספקלריה המשכילית של שלהי המאה הי"ח אל ההווה היראית-העממית האקטואלית של נמעניו קוראי יידיש שהוא היה שרוי בתוכה. אכן, התרגום לגווניו הלשוניים הלוקאליים, רווי הניסוחים של ספרות יראית על הניב הרווח בספרי תחינות ודברי מוסר, שנתנו מבע לכוויה הדתית בלשון יידיש בעלת צביון משלה, מסיט את חוויות הדמויות מן העבר הקמאי, ממעמדן המונומנטלי, האפוף הילה הירואית ומיתית, ומעתיקן אל תחום החוויה והרגש המעוגנים בהווי היהודי הקרוב של משכנות היהודים במזרח אירופה בעיקר. תוך כרי העתקה מעין זו מתרחש בו בתרגום ליידיש של מלכות שאול על גלגוליו וגווני ניסוחיו שבהרחבה או שבתמצות ובקיצור, משום מעשה ניכוס סמוי של יצירה משכילית, על ידי הטבעת חותם חדש בה והפיכתה לכלי של החשיבה היראית בלבושיה העממיים בניב ובחוויה.

קבלת המרות האלוהית בכל מעשי האדם ובאורחות התנהגותו עלי אדמות אמנם מנחה את תגובותיהן של הדמויות אם במקור העברי של מלכות שאול אך מרובים ביטויי ההעצמה המילולית של תחושה זו בתרגום ליידיש. אכן, מכריז דוד בפני שאול בשעת ההתפייסות הנרגשת שביניהם בשדה הקרב בצורה נרמזת: "אם מְפִי אֵלֵי נְהִיָּה זֹאת, מְנַחָה יְרִיחֵ". אך רעיון ערטילאי זה משמש לו למתרגם ליידיש שעת כושר להצהרה אמונתית מפורשת וישירה יותר: "ווען דאָס איז פֿון גאָט מוז מען דאָס פֿאַר ליב אָננעמען דען זינע משפטים זינען געוויס גערעכט" [אם הדבר הוא מאת אלהים חייבים לקבל זאת באהבה שכן משפטיו בוודאי צודקים] (130, 38). דברי אבישי בן צרויה, הנאמרים במקור ברוח של נאמנות וצידוק הדין: "מבטח לי באלהיו, מה איש כי יירא ממנו?" — מתחלפים בנוסח היראי "ער איז איין בעל ביטחון אין גאָט ב"ה" (119, 32). שאלתה הריטורית של מיכל כלפי שמים: "הִיכֹלְתִי שְׂאֵת כָּל זֹאת מִבְּלֵי הַמֶּרֶה נִגְדֶּךָ?" מתחלפת בהכרזה ישירה: "מיר וועלן קעגן גאָט ח"ו [חס ושלום] ניט מורד זיין" (117, 31).

אף תפילתה של אחינועם אשת שאול בשעת מצוקתה, הנמסרת בנוסח התחינות והבקשות בלשון יידיש, מסוכמת על-ידיה בצורה מאופקת יותר במקור העברי לעומת מקבילתה התרגומית ביידיש, המוצאת את הפורקן שלה לאחר תפילה נרגשת זו: "גם לְבִי שְׂמַח אַחֲרֵי בְּכֵי לְפָנֶיךָ" — היא מפורשת ומוגדרת יותר מבחינה פולחנית ביידיש: "נאך מִזֵּן וויינען האָט גאָט בוודאי מִזֵּן תְּפִילָה צוגעהערט" (80, 14).

השוני בין שתי תפיסות של גורל האדם לאחר מותו, לבין זו של המושג הערטילאי של השארת הנפש, המקובל אף על משכילי המאה הי"ח, בעלי החשיבה הדיאליסטית, ובין התפיסה העממית המסורתית החותרת להמחשת גורלו וגמולו של הצדיק לאחר מותו בולטת בתפילתו של דוד, המכריז בהכנעה ובתקווה: "על פיהו אַחֲרֵי מוֹתִי חַיֵּי נְצַח, / אַחֲרֵי כְּעוֹלָם אַחֲרֵי". תחושה זו מבוטאת בנוסח ביידיש, על פי מערכת המושגים העממיים והיראיים, על הקונוטציות שבה של המחשה פשטנית: "און דורך דִּינן מויל וועל איך לעבן אייביק אין גן-עדן, איך וועל זיין אויף יענער וועלט" (107, 27).

גדולת

דוד

השרליך בעריהמטע ערציהלונגן פאן שאיל המלך
דוד המלך מיט יהונתן . אלע שלאבטן מיט דיא
פלשתים . אונד זעהר שעהיגע ביאשפיהלע צום
פרנניגן אונד צו בעלעהרן :

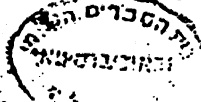

דאס האט מאן איברונעט אויס דעם
בריהמטן לשון הקדש ספר מלכות שאול
דאס יעדר מענש זאל עס לעזן

Gebulat. Davib

Druck von D. H. Schrenzel. in Lemberg

1899

גדולת דוד, למברג 1849

ביחד עם תופעת הניכוס של יצירה משכילית והפיכתה לספר בעל צביון יראי מקובל, היה בעיבודים אלה לידיש משום חיזיון דיאלקטי של מתן דריסת רגל ליצירה ספרותית מיסודה של ההשכלה אל תחומו הרוחני של קהל הקוראים היראי שהועמד עתה, בדיעבד ובהיסח הדעת, מול מפגש עם יצירה המעלה בפניו בעיות של נפש האדם המתלבט והנשלט על-ידי יציריו. כך היטלטל עתה המחזה מלוכת שאול בגרסתו החדשה בידיש מקוטב אל קוטב — בין יצירה אישית של משורר אנין רגש במקורה העברי, שהגרעין העיקרי שבה הוא של אי-השלמת האדם עם גורלו ושל תחושות מרד כלפי מעלה, ובין סיפור יראי שיש עמו מוסר השכל — של חטא ועונשו, של אי-ציות לציוויו של הקב"ה המביא אף מלך בישראל לאבדן מלכותו ולאבדן חייו.

מראי מקום

- בן-ישי א. ז. תשי"ז: 'ספר שירים האבוד של יוסף האפרתי', בחינות 11, 59-71.
 גינצבורג לוי תשכ"ח: אגרות היהודים, כרך ד, רמת-גן, עמ' 290, 305.
 האפרתי יוסף 1794: מלוכת שאול המלך הראשון על ישראל, וינה.
 (האפרתי, יוסף) 1836: גדולת דוד ומלוכת שאול, סדילקוב.
 ורסס שמואל תשמ"ט: התרגומים לידיש של "אהבת ציון" לאברהם מאפו, ירושלים.
 — תשנ"ג: 'התרגומים לידיש של "עייט צבוע" לאברהם מאפו, כמנהג אשכנז ופולין, עמ' 323-358, ירושלים.
 — 1994: "גלגול נפש" של ארטור בגלגולו של אייזיק מאיר דיק, חוליות, 2 (קיץ 1994).
 חיפה, 29-49.
 יערי אברהם (תרצ"ו): 'הוצאות המחזה גדולת דוד ומלוכת שאול', קרית ספר, יב (תרצ"ה-תרצ"ו) עמ' 384-386.
 — תש"ך: 'ר' אליעזר פאוויר ומפעלו הספרותי, קרית ספר, לה (תש"ך), 499-520.
 כגן צפורה תש"ל-1969: 'מקורות ומקוריות במחזה "מלחמה בשלום" לחיים אברהם כץ', במה, חוב' 43: 62-77; חוב' 44: 70-78.
 פאפירנא אברהם יעקב תשי"ב: כל הכתבים (מהדורת י' זמורה), תל-אביב.
 צינברג ישראל 1959: תולדות ספרות ישראל, כרך ה, תל-אביב-מרחביה.
 קלחנר יוסף תר"ץ: היסטוריה של הספרות העברית החדשה, כרך א, ירושלים.
 רפופרט שלמה יהודה תקפ"ח: 'שארית יהודה', ביכורי העתים ח' 173-254.
 שאצקי יעקב 1930: 'די יידישע אויסגאבעס פֿון דער דראַמע "מלחמה בשלום"', אַרכיוו פֿאַר דער געשיכטע פֿון ייִדישן טעאַטער און דראַמע, כרך א, וילנה-ניו-יורק.
 שביט עוזי 1996: בעלות השחר — שירת ההשכלה: מפגש עם המודרניות, תל-אביב.
 שמרוק חנא תשל"ט: מחזות מקראיים בידיש, 1697-1750, ירושלים.
 שפירא חיים נחמן (ת"ש): תולדות הספרות העברית החדשה, ירושלים (מהדורה ראשונה: 1934).
 שקד גרשון תשכ"ט: יוסף האפרתי, מלוכת שאול, ההדיר וצירף מבוא והערות גרשון שקד, ירושלים.

Grünbaum Max 1882: *Jüdischdeutsche Chrestomatie*, Leipzig, pp. 125-218.